



Borsele tot de Kern
m.m.v. Herman Damveld
10 mei 2023

Tien voorstellen voor een eerlijke en zinvolle discussie over kernenergie

Zorg voor een open en betrouwbare discussie over (kern)energie en voorkom dat groepen bij voorbaat worden uitgesloten. Op het moment dat de discussie begint, moeten de conclusies nog niet getrokken zijn. Een discussie om al genomen beslissingen over kernenergie te legitimeren heeft weinig betekenis, leert de geschiedenis ons. Het kan toch niet de bedoeling zijn dat argumenten van mensen die geen kerncentrales in Zeeland willen, buiten de discussie vallen? Dat is kort samengevat de boodschap van dit rapport.

Het college van B&W van de gemeente Borsele ondersteunt de kernenergieplannen van de regering, ziet zichzelf als “de meterkast van Nederland” en wil bewoners laten meepraten over compensatie, als deze plannen gerealiseerd zouden worden. Dat blijkt uit de stukken die B&W begin april 2023 gepubliceerd heeft: “De gemeente Borsele wil een gemeente zijn die ruimte biedt aan energietransitie, mits deze hand in hand gaat met een zichtbare versterking van de leefkwaliteit.” En: “Door deze integrale benadering zorgt de gemeente ervoor dat Borsele een veilige en prettige leefomgeving blijft.”¹

Meer kernenergie mag van het college van B&W en dat geeft blijkbaar een veilige leefomgeving. Daarmee neemt B&W aan dat bij kernenergie geen ongelukken kunnen gebeuren en dat de opslag van kernafval ook veilig is. Dat zijn blijkbaar vragen die buiten de discussie vallen. De Zeeuwse Stichting ‘Borsele tot de kern’ daarentegen pleit voor een brede discussie, waarbij alle argumenten aan de orde mogen komen.

Dit is volgens ons ook van groot belang gegeven de plannen van Rob Jetten, minister voor Klimaat en Energie. Minister Jetten antwoordde op 30 maart 2023 op Kamervragen dat hij lokaal draagvlak belangrijk vindt en werkt aan een communicatie- en participatieplan dat medio 2023 ter inzage gelegd zal worden. Hij wil de reacties gebruiken om het plan bij te stellen of aan te vullen.

Of de plannen van B&W Borsele en van minister Jetten al dan niet met elkaar overeenkomen, weten we niet. Maar juist daarom presenteren we nu deze voorstellen voor een eerlijke en zinvolle discussie. Het is immers niet voor het eerst dat kernenergieplannen worden aangekondigd. Er zijn al vele discussies over risico's van kernenergie en opslag van kernafval geweest. Wat kunnen we daarvan leren om te zorgen voor onafhankelijke en zo objectief mogelijke informatie? Wie gaan die informatie maken? Daarover heeft Herman Damveld begin 2000 een rapport uitgebracht.² Dit rapport is naar

onze mening nog steeds relevant voor de discussie over kernenergie anno 2023 in Zeeland.

We behandelen in het kort de meest relevante thema's in zes korte hoofdstukken.

Hoofdstuk 1 gaat over de Brede Maatschappelijke Discussie 1981-1984 als poging om te onderzoeken waarop verschillen in feiten gebaseerd zijn. Het belangrijke begrip risico en de vraag naar aanvaardbaarheid van risico's behandelen we in hoofdstuk 2.

In hoofdstuk 3 stippen we enkele belangrijke voorbeelden uit de internationale literatuur over de besluitvorming aan. Er bestaan vele methoden om de verschillende partijen te laten discussiëren en tot besluitvorming te laten komen. In een studie in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, die in maart 1998 verschenen is, worden alleen al 22 methoden besproken.³ De hier genoemde voorbeelden dienen ter illustratie. Immers, elke besluitvorming over kerncentrales of de opslag van kernafval zal rekening moeten houden met de definities van risico en met de factoren die de aanvaardbaarheid van een risico bepalen.

Hoofdstuk 4 bevat een recent pleidooi om kernwaarden van mensen op te nemen in inspraakprocedures.

In hoofdstuk 5 staan tien voorstellen voor een goede en zinvolle discussie over kernenergie.

In hoofdstuk 6 passen we deze tien voorstellen toe op de plannen in Zeeland.

Hoofdstuk 1: Brede Maatschappelijke Discussie (Kern)energie 1981-1984 en feiten

De Brede Maatschappelijke Discussie over (kern)energie was tot nu toe het beste Nederlandse voorbeeld om te onderzoeken waarom men het al dan niet eens is over feiten.

De minister van Economische Zaken Van Aardenne kondigde op 18 juli 1978 een maatschappelijke discussie aan over de toepassing van kernenergie voor de elektriciteitsopwekking.⁴

Het duurde tot 3 juli 1981 voordat de Stuurgroep Maatschappelijke Discussie kon worden geïnstalleerd. De reden daarvan was dat Van Aardenne in eerste instantie geen voorzitter kon vinden. Uiteindelijk werd dat jonkheer De Brauw.⁵

De Stuurgroep heeft veel literatuur bestudeerd en stelde vast dat er een aantal kwesties was waarover de feiten en de meningen over feiten ver uiteenliepen. Om daar meer helderheid in te krijgen organiseerde de Stuurgroep BMD in 1982 een aantal zogeheten controversezittingen, onder meer over opslag en verwerking van kernafval. De bedoeling daarvan was om het zo goed mogelijk eens te worden over de feiten dan wel om te onderzoeken waar de onenigheid op gebaseerd was. De Stuurgroep stuurde op 27 augustus 1982 een uitnodiging aan een aantal instellingen en organisaties om mee te doen aan de controversezitting 'Verwerking en opbergen van radioactief afval' op 6 oktober 1982.⁶

De Stuurgroep nodigde deelnemers op grond van schriftelijke inbreng uit. De genodigden stelden vervolgens schriftelijke vragen op die door de Stuurgroep werden rondgestuurd. Om een uitsluitend technische discussie tegen te gaan stelde de Milieufederatie Groningen een groot aantal vragen op met een maatschappelijk-politieke inhoud. In een gesprek met de staf van de Stuurgroep werd op 30 september 1982 overeenstemming bereikt over voorkeur en volgorde van de aangedragen onderwerpen.

Op 1 oktober 1982 stelde de Stuurgroep het draaiboek voor de controversezitting vast. In totaal werden 115 vragen ingediend. Slechts 21 daarvan werden door bijvoorbeeld het Energie Centrum Nederland (ECN), de KEMA of de groep Kernenergie Allicht gesteld.

Van de 115 ingediende vragen kwamen er 44 aan de orde, die in de loop van de dag steeds korter en oppervlakkiger werden beantwoord.

De controversezitting was een van de uiterst zeldzame momenten, waarop verschillende visies en feiten rechtstreeks met elkaar geconfronteerd werden. De tijd bleek helaas te kort om de verschillende thema's goed te kunnen behandelen.

Anno 2023 moeten we dat beter kunnen doen.

Hoofdstuk 2: Risico, definitie en oordeel over aanvaardbaarheid daarvan

De discussie over de rol van kernenergie in de energievoorziening gaat uiteindelijk over risico's, welke definitie van risico gebruikt wordt en de vraag welke risico's men wil aanvaarden. Afhankelijk van de gehanteerde definitie van risico kan men tot een ander oordeel over de aanvaardbaarheid van een risico komen. Daar gaan we hier kort op in.

Definities van risico

Vijftien definities van risico zijn: 1) Dreiging 2) Gevaar 3) Gevaar voor schade 4) Gevaar voor verlies 5) Gevaarlijke factor 6) Gevaarlijke kans 7) Gevaarlijke toestand 8) Gewaagd 9) Gok 10) Hachelijke kans 11) Hachelijke onderneming 12) Hachelijke situatie of toestand 13) Kans 14) Kans op een slechte afloop 15) Kans op gevaar.⁷ De Groningse sociaalpsycholoog Charles Vlek noemde twintig definities van het begrip risico.^{8 9 10 11}

In plaats van een volledige bespreking geven we hier een korte inleiding op het begrip.

De meest gangbare woordenboekdefinities van risico zijn 'gevaar voor schade of verlies' en 'kans op schade of verlies'. Gevaar en kans kunnen we soms in getallen uitdrukken. Dat vinden we terug op uiteenlopende terreinen in de samenleving, waar wordt gewerkt met een meetbare definitie van het begrip risico. Het gaat hier bijvoorbeeld om verzekeraars die een premie willen vaststellen. Daartoe moet men berekenen hoe groot de kans op schade is en welke omvang de schade heeft. Met behulp van deze gegevens kunnen de verzekeringspremies worden vastgesteld. Ook in de economie (het ondernemersrisico) en in de statistiek (waarschijnlijkheidsleer) worden meetbare definities van risico gebruikt.

Daarbij wijst Vlek op het probleem dat een risico betrekking heeft op de toekomst, terwijl meten slechts mogelijk is op basis van ervaringen en gegevens uit het verleden. Toegepast op verzekeringspremies: de hoogte van de premies wordt vastgesteld op grond van de verwachting dat mensen zich in de nabije toekomst net zo zullen gedragen als in het recente verleden. Uitspraken over risico's zijn derhalve niet alleen gebaseerd op feiten maar ook op oordelen.

Een definitie van risico die Vlek noemde, is de mogelijkheid van een ongewenst gevolg (dood, schade of verlies). Soms noemt men risico de kans op een ongewenst gevolg. In technische studies over kernenergie en kernafval wordt risico vaak gedefinieerd als de vermenigvuldiging van kans op een ongeluk maal de ernst ervan: dit heet het verwachte verlies. In weer een andere opvatting wordt verondersteld dat een activiteit moeilijk te beheersen is: risico is dan het gebrek aan veronderstelde beheersbaarheid.

Aan de hand van de verschillende definities kunnen verschillende soorten risico's worden afgeleid:

- individueel risico: de kans dat een individu schade ondervindt;
- groepsrisico: de kans dat een groep mensen tegelijkertijd het slachtoffer is van een ongeval;
- maatschappelijk risico: de kans op maatschappelijke schade, de som van het aantal doden en gewonden en de materiële en immateriële schade;
- milieurisico: kans op en gevolgen van schade aan het milieu of aantasting van de natuur en de menselijke woonomgeving.

"Het bestaan van uiteenlopende risicoddefinities is een verklaring voor de verwarring en de meningsverschillen die kunnen optreden in 'aanvaardbaar-risico'-discussies. De meetbaarheid van waarschijnlijkheden en de beoordeling van de ernst van ongevallen komen als kernproblemen bij vrijwel elke risico-definitie terug," stelde Vlek.¹² Een in februari 1998 verschenen Canadees rapport van een overheidscommissie over opslag van kernafval komt tot dezelfde conclusie.¹³

Vorming oordelen over risico's

Indien is vastgesteld welke definitie van risico gebruikt wordt en hoe het risico gemeten moet worden, komt de vraag naar voren naar de vergelijkbaarheid en aanvaardbaarheid van risico's. Uit onderzoek is gebleken dat verschillende groepen hetzelfde risico verschillend wegen. Dit hangt samen met de mate waarin de verschillende groepen belang hebben bij een riskante activiteit. Een voorbeeld: iemand doet mee aan het opgooien van een munt. De munt kan op twee manieren neerkomen. De kans dat de munt neerkomt zoals men van tevoren aangeeft, is vijftig procent. Onderzoek leert echter dat iemand dit gokspelletje minder riskant vindt wanneer de inzet een euro is dan met een inzet van honderd euro. Toch is de kans om te winnen gelijk.¹⁴

Risico-oordelen hangen af van de manier waarop cijfers gepresenteerd worden. Zo daalde in de USA het aantal doden per ton gewonnen steenkool gestaag. Aan de andere kant nam het aantal doden per duizend mijnwerkers gestaag toe. Hoe drukt men veiligheid uit, in doden per ton kolen of per groep mijnwerkers? Het wordt door de verschillende uitgangspunten moeilijk om een eenduidige conclusie te trekken over de vraag of werken in een kolenmijn veiliger of onveiliger geworden is.¹⁵

Een algemeen probleem bij beoordeling van risico's is dat er geen concreet object 'risico' bestaat dat met onze zintuigen waargenomen kan worden. We nemen activiteiten of situaties waar en we lezen over de daarmee verbonden risico's. Deze waarnemingen leiden tot een oordeel of gevoel over het risico van de gevarenbron. Risico is een kenmerk dat we aan activiteiten en objecten toeschrijven op grond van waarneming, leer- en denkprocessen. Er is geen objectief waarneembaar risico, maar wel

zijn er reacties op dreigende gevaren.¹⁶

Hoofdstuk 3: Methoden van besluitvorming

In dit hoofdstuk behandelen we enkele methoden op basis waarvan besluiten genomen zijn of kunnen worden.

1. Centraal staat discussie tussen politici

In Duitsland duikt herhaaldelijk de term 'energieconsensus' op.¹⁷ Het gaat hier om pogingen om de politieke partijen die in de Bondsdag vertegenwoordigd zijn tot overeenstemming te laten komen over het te voeren energiebeleid. Daarbij is kernenergie een belangrijk struikelblok. Tot begin 2000 waren drie pogingen om tot een energieconsensus te komen mislukt.¹⁸ Volgens Otto Majewski, directeur van het energiebedrijf Bayernwerk, bewijst het rumoer in mei 1998 over besmette transportcontainers eens te meer de noodzaak van een energieconsensus. De christendemocraten (CDU) en sociaaldemocraten (SPD) kondigden aan in 1999 een nieuwe ronde gesprekken te beginnen.¹⁹ Ook de elektriciteitsbedrijven wilden daaraan meedoen.²⁰ Het ging dan vooral over de opslag van kernafval, met als inzet tussenopslag bij de kerncentrales en ook in Ahaus en Gorleben. De elektriciteitsbedrijven waren dan bereid af te zien van verdere opwerking van gebruikte brandstofelementen. Een snelle oplossing was nodig, want zonder de mogelijkheid om gebruikte brandstofelementen te transporteren moest de kerncentrale Stade begin 1999 sluiten.²¹ De Rood/Groene regering-Schröder nam in haar regeerakkoord op zo spoedig mogelijk met de consensusgesprekken te willen beginnen.²²

Er werden voorstellen gedaan om tot een discussie over de energieconsensus te komen en daar ook een maatschappelijke discussie aan vast te knopen. Immers, indien politici het met elkaar eens worden maar delen van de bevolking in verzet komen, heeft men nog niet veel bereikt. Tom Koenings en Roland Schaeffer noemden zeven - hier wegens ruimtegebrek niet nader te bespreken - modellen voor besluitvorming, waarin hetzij de politici zelf de discussie organiseren, dan wel een onafhankelijke commissie de discussie voorbereidt of een mengmodel.²³

2. Centraal staat discussie tussen deskundigen

De milieuwetenschapper Reinier de Man uit Leiden verrichtte samen met de Duitser Reinhard Ueberhorst verschillende studies naar de risicodiscussies. Ze ondervroegen experts van de verschillende partijen op hun visie op en hun criteria voor aanvaardbaarheid van een techniek, zowel bij kernenergie als bij de chemische industrie. In hun aanpak ging er heel veel voorwerk vooraf aan een discussie. Eerst moesten de betrokken partijen hun standpunt en dat van de ander schriftelijk en mondeling toelichten aan De Man en Ueberhorst. Ze zochten daarbij naar overeenstemming, verschillen en tegenspraken. Hun centrale vragen waren:

- wat willen we weten;
- wat willen we doen;
- wat weten we over risico's;
- hoe kunnen en willen we ons risico's voorstellen;
- wat weten we over risico's en met welke duidelijkheid en nauwkeurigheid;
- hoe nauwkeurig is nauwkeurig genoeg;
- wie moet deze vragen beantwoorden, wie is daarvoor gelegitimeerd en hoe kunnen we die legitimatie funderen.

Ze merkten op dat de meningsverschillen tussen de experts voor een groot deel niet zozeer technisch als ethisch en politiek van aard waren. Dat gaf tevens de beperktheid van de mogelijkheden aan om het met elkaar eens te worden.^{24 25 26}

3. Mediatie: inschakeling bemiddelaar

Een andere methode die in de Verenigde Staten gebruikt wordt en ook naar Europa is overgewaaid, gaat uit van een bemiddelaar of een bemiddelende instantie tussen de conflicterende partijen. Deze methode noemt men 'mediatie'. Met behulp hiervan beoogt men de verschillende betrokken partijen tot overeenstemming te laten komen. De mensen die te maken krijgen met bijvoorbeeld een kerninstallatie kunnen in dit model volop meepraten. Een voorwaarde hierbij is dat de verschillende partijen de mogelijkheid (ook financieel) krijgen om hun standpunten nader te onderbouwen. Van tevoren moeten duidelijke afspraken gemaakt worden en moeten de verschillende partijen daarmee instemmen. Aan de mediatie doen maximaal dertig mensen mee. Het gaat om vertegenwoordigers van maatschappelijke groeperingen. Het blijft natuurlijk de vraag in hoeverre de resultaten van de mediatie door de verschillende achterbannen worden onderschreven. In deze zin is mediatie een eerste

stap naar het verkrijgen van een maatschappelijk draagvlak.²⁷

4. Samenwerkingsdiscussie

Prof. Dr. Ortwin Renn van de Akademie für Technikfolgeabschätzung in Stuttgart, bepleitte een coöperatieve discussie (Kooperative Diskurs). In het eerste stadium van de discussie moesten de deelnemende partijen hun waarden en criteria voor de beoordeling van de toepassing van de betreffende techniek duidelijk maken. Dat gebeurde via interviews met de betrokken partijen. Aan de hand van deze ethische en maatschappelijke beoordeling kregen onderzoekers die door alle partijen aanvaardbaar werden geacht, de opdracht de gevolgen daarvan voor de technologie waar het om ging nader te bestuderen. In een derde stadium vond een afweging plaats. Renn benadrukte dat het ging om de oplossing van normatieve conflicten aan de hand van een duidelijke structurering vooraf. Renn paste zijn methode toe in het kanton Aargau in Zwitserland. Daar waren 13 mogelijke locaties voor een opslagplaats van huishoudelijk afval. Van elke 13 gemeenten werden acht inwoners gekozen, die over vier commissies werden verdeeld. Elke commissie kreeg tot taak criteria uit te werken voor mogelijke vestigingsplaatsen en de locaties te rangschikken. De deelnemers kregen technische informatie en namen deel aan voorlichtingsbijeenkomsten over voor- en nadelen van de opslag. Elke commissie kwam tot een eenstemmig advies voor wat betreft de rangorde van locaties. En wat Renn verbaasde: elke commissie kwam onafhankelijk van de andere drie tot vrijwel dezelfde criteria en dezelfde rangorde. Uit de vier commissies werd vervolgens een nieuwe commissie gevormd om de resterende geringe verschillen van mening te overbruggen. En dat is gelukt. Daarop namen de autoriteiten van het kanton in november 1993 het voorstel van de commissies over.²⁸

5. Constructieve beoordeling technologie

Beoordeling van technologie (technology assessment) bestaat vaak uit achteraf naar de gevolgen van een bestaande technologie kijken. Emeritus hoogleraar Arie Rip, destijds verbonden aan de Universiteit Twente, publiceerde samen met anderen over de constructieve beoordeling van technologie (Constructive Technology Assessment, CTA). In deze benadering was het uitgangspunt dat vanaf het begin de maatschappelijke inbedding van technologie aan de orde dient te zijn.²⁹ CTA betekent een inbreng van verschillende maatschappelijke groeperingen. Deze groepen, bijvoorbeeld de industrie en milieuorganisaties, hebben verschillende normen en waarden. Maar ook bij dezelfde waarden zullen ze die anders vorm willen geven. Als de verschillende betrokken groepen bij elkaar komen, zal een gesprek niet vanzelf gaan. Ze zullen aan elkaar moeten wennen, van elkaar moeten leren: dit heet sociaal leren.

Verschillende groepen hebben een verschillende visie op het probleem. Bij de discussie over de toenmalige Engelse opwerkingsfabriek THORP in Sellafield gingen de voorstanders ervan uit dat het bestaande besluitvormingsproces onpartijdig was. Tegenstanders waren het daar niet mee eens. Voorstanders wilden het alleen over opwerking hebben. Tegenstanders wilden ook het gebruik van plutonium aan de orde stellen, maar dit mocht niet. Ze vonden de beperkingen die de overheid oplegde aan de discussie een deel van het probleem. De uitkomst van de discussie was onbevredigend, met als gevolg dat de milieubeweging nog heel lang doorging met acties tegen Sellafield (deze opwerkingsfabriek sloot overigens in 2018).

Rip c.s. achtten dat geen goed besluitvormingsproces. Ze wilden over conflicten onderhandelen en deden daartoe een voorstel. De regering was in hun ogen niet geschikt om het conflict te beslechten, want de overheid is te vaak partij. Er moest een onafhankelijke instantie komen. Deze instantie moest een open discussie organiseren, waarin naast angsten ook ethische en politieke vragen aan bod konden komen. De openheid zou worden vergroot door iedereen toegang tot informatie te geven. De bevolking moest met gefundeerd commentaar komen en ook de mogelijkheid hebben om dat commentaar te maken, om eenzijdige informatievoorziening te voorkomen.

6. Consultatie zonder manipulatie en compensatie

Er zijn verschillende asymmetrieën tussen degenen die het risico opleggen en degenen die het moeten dragen, zoals de impliciete definities van risico en het machtsverschil tussen beide partijen. De onderzoekers John Martin Gillroy en Barry G. Rabe stelden: reguleer de risico's en erken daarbij de intrinsieke waarde van de mensen, doordat ze mee mogen doen bij de formulering van het beleid.³⁰ Het huidige beleid gaat meestal als volgt. Eerst komt er een uitvoerbaarheidsstudie om te bepalen wat voor soort installatie nodig is en aan welke geografische criteria voldaan moet worden. Vervolgens komt een lijst met geschikte locaties. Daarop vindt publieksparticipatie plaats. Tevens stellen de deskundigen een pakket compenserende maatregelen samen om locaties gunstig te stemmen.

De stilzwijgende aanname daarbij is dat niemand een installatie wil, omdat men de lasten hoger acht dan de baten. Compensatie moet hier wat aan doen. De aanname van de experts is daarbij dat de burgers geen andere doeleinden hebben dan hun eigen materiële welvaart. Maar dat is onjuist: mensen beschouwen compensatie als omkoping.

Deze visie op compensatie werd onderschreven door Matthijs Hissemöller en Cees J. Midden.³¹ Een als gevaarlijk beschouwde installatie leidt tot ongelijke verdeling van lasten, zo stelden deze wetenschappers. De bevolking acht de eigen gezondheid en die van toekomstige generaties een groot goed. Dit mag niet ontkend worden door de overheid.

Het stralingsrisico in verband met kernafval wordt blijkens onderzoek omschreven als onbekend, onzichtbaar en gevaarlijk voor de gezondheid en het milieu, zowel op de korte als de lange termijn. Economische gevolgen als economische groei, werkgelegenheid en lagere stroomtarieven voor omwonenden van een kerninstallatie zijn van secundair belang. Compensatie in de vorm van geld wordt eerder als omkoping gezien.

Deelname van de bevolking in een klimaat met open informatie kon volgens Hissemöller en Midden een belangrijke rol spelen bij het verminderen van het wantrouwen van de bevolking. Bezorgde burgers zouden niet sneller een risico aanvaarden, wanneer er financiële compensatie werd geboden.

Canadees empirisch onderzoek kwam tot dezelfde conclusie.³²

In plaats van het verstrekken van compensatie stelden Gillroy en Rabe een aanpak voor waarbij de integriteit van de burger voorop stond. Deze aanpak begon bij het duidelijk maken aan de bevolking dat er een probleem was, waarvoor een oplossing moest komen. Deze aanpak werd in Canada toegepast in Alberta en Manitoba voor de opslag van chemisch afval. Er vond een informatiecampagne plaats met inbegrip van talloze bijeenkomsten om het probleem uit te leggen en te peilen of er locaties waren die een dergelijke opslag wilden hebben. De informatiecampagne vereiste een nauwkeurige en open communicatie, waarbij verzekerd was dat ieders mening gerespecteerd werd. Na dit uitgebreide consultatieproces werd duidelijk welke de mogelijke locaties waren. Daar kon dan gemakkelijker uit worden gekozen, zoals in Canada ook gebeurde.

7. Risico-communicatie

Naar aanleiding van de discussie over risico's en risico-waarneming kwam vanaf de tweede helft van de jaren tachtig een hele stroom van onderzoek over risico-communicatie op gang. Daarbij ging het om communicatie met verschillende doeleinden. Soms wilde de overheid de bevolking informeren. Soms wilde de overheid of de industrie het verzet breken tegen toepassing van bepaalde technologieën. Soms wilde de overheid een conflict over omstreden projecten beslechten met delen van de bevolking. De auteurs van het boek 'Improving Risk Communication' wezen erop dat in de communicatie rekening gehouden moet worden met de definitie van risico's zoals de bevolking die ziet en met de verschillende aspecten die een rol spelen bij de beoordeling van risico's.³³ Om maar een voorbeeld te geven: de boodschap dat bij een nieuwe kerncentrale de kans op een groot ongeluk tien maal zo klein is en aldus een factor tien veiliger dan de bestaande, helpt niet. In de beoordeling van de bevolking over de aanvaardbaarheid van kernenergie, gaat het namelijk niet zozeer om een kleine of nog kleinere kans, maar om de gevolgen van een groot ongeluk en de overige hierboven besproken factoren. De auteurs van genoemd boek wezen er dan ook terecht op dat risico-communicatie niet noodzakelijk tot een grotere aanvaardbaarheid van een technologie leidt. In de literatuur staat dat het publiceren van rapporten door de overheid juist verzet tegen plannen kan oproepen.

8. Vrijwillige instemming na afweging en informatie

Sinds het begin van de zeventiger jaren geniet het begrip 'vrijwillige instemming op grond van afweging van beschikbare informatie' ('free, informed consent') steeds meer aandacht in de literatuur. Het begrip ontstond al eerder naar aanleiding van discussies over medische experimenten op mensen. Het verkleinen van risico's, het voorkomen van oneerlijkheid en het elimineren van uitbuiting zijn daarbij bekende thema's. In feite gaat het om, in volle vrijheid en goed geïnformeerd, toestemming aan een activiteit te kunnen geven. De reden om het gebruik van free, informed consent te bevorderen is het beschermen van de 'individuele menselijke autonomie'. Shrader-Frechette beschreef vier componenten waaruit free, informed consent bestaat:

- Openheid: het beschikbaar stellen van informatie. Het omvat de informatie die iemand nodig heeft om tot een oordeel te komen, maar ook de opvattingen en aanbevelingen van professionals erover, het doel waarvoor toestemming wordt gevraagd, etc. Volledige openheid is niet altijd mogelijk, als er bijvoorbeeld nog onzekerheden zijn. Openheid moet in ieder geval uitsluiten dat informatie achtergehouden wordt.

- Begrijpelijkheid: de informatie moet overzichtelijk en begrijpelijk zijn en goed uitgelegd kunnen worden. Communicatie speelt hierin een belangrijke rol.
- Vrijwilligheid: het proces moet plaatsvinden zonder manipulatie en dwang. Het aanbieden van 'onweerstaanbare' voordelen is dus uit den boze. Als voorbeeld wordt genoemd een gevangene die verkorting van de straf krijgt in ruil voor het testen van medicijnen.
- Bekwaamheid: de mogelijkheid om op basis van rationele feiten beslissingen te kunnen nemen.³⁴

Hoofdstuk 4: Neem kernwaarden van mensen op in inspraakprocedures

“Met grote projecten zie je regelmatig dat ze van bovenaf, meer top-down, worden opgelegd. De overheid of ontwikkelaar bepaalt dat er een project moet komen en de omgeving heeft hier niet zoveel over te zeggen. Het gevoel van procesrechtvaardigheid van de bewoners ontbreekt dan. Men vindt dat men buitengesloten wordt en dit roept weerstand op.” Dat stelt Goda Perlaviciute, adjunct-hoogleraar omgevingspsychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze is gepromoveerd op het onderwerp publieke acceptatie van duurzame projecten. Uit haar onderzoek en een publicatie van 21 februari 2023 zijn ook conclusies te trekken voor bijvoorbeeld besluiten over kernenergie.^{35 36} Perlaviciute concludeert dat waarden die mensen persoonlijk belangrijk vinden een grote rol spelen. Ze noemt vier types waarden: milieuwaarden (natuur), altruïstische waarden (welzijn van anderen), egoïstische waarden (bezit) en hedonistische waarden (comfort). Als je kijkt naar de psyche van de mens spelen deze waarden een rol. “Wat betekent dit voor de natuur, wat betekent het voor mijn gemeenschap en voor mij persoonlijk? Gaat mijn huis in waarde achteruit en hoe zit het met mijn uitzicht?”, zo somt Perlaviciute op.

Daarnaast is het van groot belang hoe het proces van besluitvorming verloopt en hoe de lusten en de lasten worden verdeeld. Haar onderzoek laat zien dat het draagvlak wordt vergroot als het proces correct is verlopen. Dus zelfs als bewoners een project niet heel prettig vinden, begrijpen ze waarom bepaalde besluiten zijn genomen. Tevens is van belang dat inzichtelijk wordt hoe de lusten en de lasten worden verdeeld. “Als één gemeenschap alle lasten en hinder heeft, terwijl de opgewekte schone energie naar iedereen gaat, kan dat een gevoel van onrechtvaardigheid oproepen,” stelt Perlaviciute. Ze pleit er dan ook voor om de kernwaarden van mensen op te nemen in inspraakprocedures.

Hoofdstuk 5: Voorstellen voor een eerlijke, goede en zinvolle discussie over kernenergie

Uit het bovenstaande zijn voldoende ingrediënten te halen voor een eerlijke, goede en zinvolle discussie over kernenergie.

1. Vanaf het begin staat vast dat ethische en maatschappelijke factoren een volwaardige rol spelen in de discussie. Alle groepen die belang hebben bij de kwestie moeten de mogelijkheid krijgen mee te doen aan de discussie.
2. Op het moment dat de discussie begint, zijn de conclusies nog open. Een discussie om al genomen beslissingen te legitimeren heeft weinig betekenis, leert de geschiedenis ons.³⁷
3. De overheid is niet de geschikte instantie om de discussie te organiseren, omdat zij in het verleden duidelijk partij heeft gekozen.
4. Degenen die kritisch staan tegenover kernenergie krijgen fondsen om hun standpunt nader te onderbouwen. Financieel moet er gelijkwaardigheid zijn tussen de verschillende partijen.
5. Discussie is slechts mogelijk op basis van een zorgvuldige definitie van waar het om gaat en welke alternatieven er zijn. Gaat het om een onbeperkte verlenging van de levensduur van de kerncentrale Borssele of is er een einddatum aan? Hebben de twee nieuwe kerncentrales die gepland zijn een elektrisch vermogen van 500 of van 1500 Megawatt? Blijft het bij twee nieuwe kerncentrales? Is een eindberging voor het radioactieve afval een voorwaarde voor de productie van elektriciteit uit kernenergie? Het is van belang dat de overheid zich op dit punt vastlegt.
6. Er moet op korte termijn een onafhankelijke instantie komen, die de discussie begeleidt en erop toeziet dat alle aspecten ruim aandacht krijgen. Of het nu gaat om de huisvesting van bouwvakkers voor nieuwe kerncentrales, de veiligheidsvoorzieningen van kerncentrales, de verantwoordelijkheid voor natuur en milieu of de verplichtingen tegenover toekomstige generaties: alles moet meetellen.

7. De verschillende ethische uitgangspunten en de verschillende oordelen over risico's zijn evenzovele redenen waarom een discussie niet vanzelf zal gaan. De verschillende partijen zullen aan elkaar moeten wennen en van elkaar moeten leren. Dit proces, ook wel sociaal leren geheten, vergt tijd en begeleiding.

8. Belangrijk is goede informatie en communicatie. Het is van belang eerst zoveel mogelijk duidelijkheid te verschaffen over de punten waar de verschillende partijen het over eens of oneens zijn. Daartoe is vaak nadere studie vereist, gevolgd door een confrontatie tussen de verschillende argumentaties.

9. Een locatie-vrije discussie is wezenlijk.

De Engelse geoloog Philip Richardson omschreef de gang van zaken in Engeland en Zweden in de jaren tachtig als: 'Decide - Announce - Defend (DAD), ofwel: 'Besluiten - Aankondigen - Verdedigen' (BAV).^{38 39} De regeringen besloten dat bepaalde plaatsen geschikt waren voor nieuwe kerncentrales of opslag van kernafval. Dit besluit werd aan de bevolking meegedeeld. Daarop ontstond verzet en was het beleid van de regering erop gericht het besluit te verdedigen tegen de oppositie. De BAV-methode heeft echter overal gefaald.

10. Vrijwilligheid hoeft geen breed draagvlak te geven.

Als reactie op het falen van de BAV-methode gingen sommige regeringen over tot een locatiekeuze die min of meer rekening hield met vrijwilligheid. Er bestaan vier varianten. De eerste variant geeft de lokale overheid een veto in alle stadia van het proces. In de tweede variant behoudt de overheid zich het recht voor om een locatie aan te wijzen met het oog op het nationaal belang. Ook komt het voor (derde variant) dat de overheid locaties met nucleaire installaties nadrukkelijk uitnodigt om te solliciteren naar de opslag, zoals in Zweden gebeurd is toen in 1995 maar twee locaties zich vrijwillig hadden aangemeld. Volgens de vierde variant gebruikt de overheid prikkels om de vrijwilligheid aan te sporen of uit te lokken: het gaat dan om financiële compensatie. De discussies van de afgelopen jaren hebben echter geleerd dat deze vier varianten van vrijwilligheid niet hebben geleid tot een breed draagvlak.

Hoofdstuk 6: De tien voorstellen toegepast

1. Pleidooi voor eerlijke verdeling beschikbare gelden

Op 16 februari 2023 heeft het ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) een aantal documenten gepubliceerd over 5 miljoen subsidie voor kennis over kernenergie.⁴⁰ Het ging om de uitvoering van een amendement van VVD en Volt over nucleaire kennis.

De Stichting Laka had via de Wet Open Overheid (WOO) om deze informatie gevraagd.

Een van de onderwerpen die in de 189 pagina's regelmatig terugkomt, is het plan voor een publiekscentrum in Zeeland. Zowel Urenco (uraniumverrijking Almelo) als NRG (kernenergiecentrum Petten), Nucleair Nederland en de afdeling Technische Natuurwetenschappen van de TU Delft hebben het hierover.

Het meest recente voorstel komt van het Zeeuwse energiebedrijf EPZ en de organisatie voor de opslag van kernafval COVRA. Op 8 november 2022 schreven ze aan het ministerie van EZK dat ze "een toenemende behoefte van het publiek" vaststellen aan voorlichting over energie en "kernenergie in het bijzonder." Daarom willen EPZ en de COVRA "onderzoek doen naar de mogelijke realisatie van een publiekscentrum, omdat wij een brede betrokkenheid van het publiek bij kernenergie belangrijk vinden."

Het is niet bekend of EPZ en de COVRA intussen subsidie hiervoor hebben gekregen, maar het ligt voor de hand dat in dat geval ook organisaties met een andere insteek over kernenergie een publiekscentrum mogen inrichten en de helft van genoemd bedrag van 5 miljoen euro kunnen krijgen.

2. Verantwoordelijkheid toekomstige generaties ten volle meenemen

Hieronder volgt een citaat van minister Rob Jetten in antwoord op de vraag van GroenLinks en de PvdA over de verantwoordelijkheid van toekomstige generaties voor het opruimen en beheren van het radioactieve afval. Hoe worden het perspectief en de belangen van de toekomstige generaties bij de besluitvorming betrokken?

Jetten: "Zoals gezegd wordt op dit moment een communicatie- en participatieplan

opgesteld. Daarbij zal ook aan dit vraagstuk invulling worden gegeven. Op het moment dat het plan ter inzage wordt gelegd, is het voor bewoners mogelijk om aanvullende voorstellen te doen. Een van de uitgangspunten van het beleid voor radioactief afval is “veilig beheer, nu en in de toekomst”. Een ander uitgangspunt is “geen onnodige last op de schouders van toekomstige generaties”. Aan die uitgangspunten wordt uitvoering gegeven door een veilige bovengrondse opslag bij de Centrale Organisatie Voor Radioactief Afval (COVRA), waar het afval wordt beheerd tot het naar een eindberging kan worden overgebracht. Daarbij zijn de kosten van afval inclusief eindberging in de actuele tarieven van de COVRA verwerkt. Daarmee komen deze kosten ook tot uitdrukking in de kostprijs van kernenergie bij productie. Daarnaast voldoen de gebouwen van de COVRA aan zeer strenge eisen, waarbij een veilige opslag voor tenminste 100 jaar wordt gegarandeerd. De route naar een eindberging wordt op dit moment uitgewerkt en wordt onderdeel van het volgende Nationale programma voor radioactief afval (NPRA) dat in 2025 gereed is. Een milieueffectrapportage is daar onderdeel van en inspraak is daarbij ook mogelijk.”⁴¹ Zo lijkt het of minister Jetten een periode van 100 jaar voldoende acht voor het oordeel, dat de verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties op deze manier gewaarborgd is. Wij daarentegen pleiten ervoor om eerst vaststellen of een veilige eindberging gerealiseerd kan worden, voordat een besluit genomen wordt over zowel het langer in bedrijf houden van de kerncentrale Borssele als voor de bouw van nieuwe kerncentrales.

3. Gemeente Borssele als meterkast van Nederland?

Zorg voor een open en betrouwbare discussie over (kern)energie en voorkom dat groepen bij voorbaat worden uitgesloten. Dat is de reactie van de stichting ‘Borssele tot de kern’ op het plan van de gemeente Borssele om mensen te laten meepraten over compensatie, wanneer de huidige kerncentrale langer in bedrijf blijft en er mogelijk twee kerncentrales bijkomen.

Het gemeentebestuur noemt Borssele “de meterkast van Nederland”.^{42 43}

Maar waarom zou Borssele zo’n meterkast moeten zijn? Mieke Jansen is een van de initiatiefnemers van de stichting Borssele tot de kern. Tijdens een vergadering van de gemeenteraad van Borssele op 13 april 2023 gaf ze aan: “De gemeente Borssele is geen meterkast. De gemeente Borssele is een gebied met 15 dorpen en een geliefd woon, werk en leefgebied van 22.000 mensen met bloemdijken, welen, grens linden, krekken, vliedbergen en het is een populair wandel- en fietsgebied voor inwoners en toeristen uit het hele land. Ook grenst onze gemeente aan de Westerschelde, een waardevol beschermd natuurgebied. Een Natura 2000 gebied! In 1994 is de Zak van Zuid-Beveland aangewezen als waardevol Cultuur Landschap en is onderdeel van het Nationaal Landschap Zuid-West Nederland.” Volgens Jansen is het gebruik van het begrip ‘meterkast’ framing, een taaltruc waarmee je mensen kunt beïnvloeden en zelfs misleiden: “Sterker nog: je kunt ook jezelf, door het gebruik en overnemen van bepaalde woorden, misleiden. Uit onderzoek blijkt dat framing zelfs de denkrichting van mensen kan veranderen!”⁴⁴

Ook daarom pleiten we voor een andere invalshoek. Op het moment dat de discussie begint, moeten de conclusies nog open zijn. Een discussie om al genomen beslissingen te legitimeren heeft weinig betekenis, leert de geschiedenis ons. Het kan toch niet de bedoeling zijn dat argumenten van de mensen die geen kerncentrales willen buiten de discussie vallen?

De gemeente zoekt honderd inwoners die willen meedenken over die compensatie. Deze honderd mensen krijgen ondersteuning van lokale mensen die veel afweten van bijvoorbeeld energie. Maar waaruit bestaat deze ondersteuning? Hoe wordt een evenwichtige informatie gegarandeerd? Het is van belang dat allereerst deze vragen beantwoord worden.



10 mei 2023
Stichting Borsele tot de Kern
M.m.v. Herman Damveld

bestuur@borseletotdekern.nl
www.borseletotdekern.nl

NOTEN

¹ <https://borsele.raadsinformatie.nl/vergadering/1034669>

² <https://www.covra.nl/nl/downloads/cora/>, cora 20.

³ W.J. Vermeulen, J.F.M. van der Waals, H. Ernste en P. Glasbergen, "Duurzaamheid als uitdaging. De afweging van ecologische en maatschappelijke risico's in confrontatie en dialoog", WRR, Voorstudies en achtergronden nr 101, Den Haag, Sdu Uitgevers, 1997 (gepubliceerd op 17 maart 1998).

⁴ Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15100, nr.2, pp. 3 en 8.

⁵ Stuurgroep Maatschappelijke Discussie Energiebeleid, Het Eindrapport, (1984), p. 27.

⁶ Herman Damveld, Kernenergie, verlichting of conflict, 1984, pp. 112 e.v.

⁷ <https://www.encyclo.nl/begrip/risico>

⁸ C.A.J. Vlek, "Beter omgaan met risico's: Beschrijven, Beoordelen, Beslissen en Beheersen"; in : Eindverslag symposium 'De schijn van kans', Risico-acceptatie en Veiligheid in de Civiele Techniek, Delft, 29 april 1993, p 51-55.

⁹ C.A.J. Vlek, "Beslissen over risico-acceptatie. Rapport in hoofdlijnen", Gezondheidsraad, Den Haag, 1990.

¹⁰ Charles A.J. Vlek, "A multi-level, multi-stage and multi-attribute perspective on risk assessment, decision-making and risk control", in: Risk Decision and Policy 1 (1), 9-31 (1996).

¹¹ Charles A.J. Vlek, "Social Psychology on Nuclear Technology: Processes of Risk Assessment, Decision-making and Risk Control", Edited text of lecture held on April 24, 1997, for Belgian Nuclear Society.

¹² Vlek, 29 april 1993, p 52.

-
- ¹³ Report of the Nuclear Fuel Waste Management and Disposal Concept Environmental Assessment Panel, "Nuclear Fuel Waste Management and Disposal Concept", Minister of Public Works and Government Services Canada, februari 1998, p 33.
- ¹⁴ Helmut Jungermann und Paul Slovic, "Die Psychologie der Kognition und Evaluation von Risiko", in: Gotthard Bechmann (Hrsg), Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung, Westdeutscher Verlag, 1993, p 167-207.
- ¹⁵ Jungermann et.al., op. cit., p 170.
- ¹⁶ Jungermann, idem.
- ¹⁷ Zie: Aktuelle Stunde auf Verlangen der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, "Entwicklung der Energie-Konsens-Gespräche", Deutscher Bundestag - 13. Wahlperiode - 156. Sitzung, Bonn, Mittwoch, den 19. Februar 1997.
- ¹⁸ Gruppe Ökologie, "Analyse der Entsorgungssituation in der Bundesrepublik Deutschland und Ableitung von Handlungsoptionen unter der Prämisse des Ausstiegs aus der Atomenergie", Hannover, augustus 1998, H-2.3.2.
- ¹⁹ Nucleonics Week, 4 juni 1998, p 12.
- ²⁰ Süddeutsche Zeitung, 5 augustus 1998.
- ²¹ Nuclear Fuel, 15 juni 1998, p 7 en 8.
- ²² Koalitionsverdrag van de regering Schröder, 20 oktober 1998, paragraaf 3.
- ²³ Tom Koenings en Roland Schaeffer (Hg), "Energiekonsens? Der Streit um die zukünftige Energiepolitik", Raben Verlag, München, 1993).
- ²⁴ Reinhard Ueberhorst und Reinier de Man, "Sicherheitsphilosophische Verständigungsaufgaben - Ein Beitrag zur Interpretation de internationalen Risikodiskussion", in Mathias Schüz (Hg), "Risiko und Wagnis. Die Herausforderung der industriellen Welt", Neske Verlag, 1990, p 81-106.
- ²⁵ Reinhard Ueberhorst und Reinier de Man, "Zur Identifizierung aktueller Sicherheitsphilosophischer Verständigungsaufgaben in der internationalen Kernenergie-diskussion", Elmshorn, juli 1992.
- Reinhard Ueberhorst und Reinier de Man, "Erste Frankfurter Studie zur Förderung chemiepolitischer Verständigungsprozesse: Planungsstudie und diskursanalytische Vorstudien", Umweltdezernat Stadt Frankfurt Am Main, oktober 1990.
- ²⁶ Reinhard Ueberhorst und Reinier de Man, "Zweite Frankfurter Studie zur Förderung chemiepolitischer Verständigungsprozesse", Umweltdezernat Stadt Frankfurt Am Main, april 1992.
- ²⁷ Arbeitsgemeinschaft für Umweltfragen e.V. (Hg), "Umweltmediation in Deutschland. Innovative Formen bei Regelungen von Umweltkonflikten", Dokumentation Wissenschaftlich-praxisorientierter Kongress in Düsseldorf am 22. Juni 1995, Ergebnisschwerpunkte, p 5-13.
- ²⁸ Ortwin Renn, "Umweltkonflikte und innovative Konfliktregelungen, Möglichkeiten und Grenzen diskursiver Verhalten", in: Arbeitsgemeinschaft für Umweltfragen e.V. (Hg), "Umweltmediation in Deutschland. Innovative Formen bei Regelungen von Umweltkonflikten", Dokumentation Wissenschaftlich-praxisorientierter Kongress in Düsseldorf am 22. Juni 1995, p 19-35.
- ²⁹ Arie Rip, Thomas J. Misa en Johan Schot (ed), "Managing Technology in Society. The Approach of Constructive Technology Assessment", Printer Publishers, Londen en New York, 1995.
- ³⁰ John Martin Gillroy and Barry G. Rabe, "Environmental Risk and the Politics of Assurance: Alternative Approaches to Waste Facility Siting", in: Risk, Decision and Policy, 2 (3), 245-258, 1997.
- ³¹ Matthijs Hissemöller and Cees J.H. Midden, "Technological Risk, Policy Theories and Public Perception in Connection with the Siting of Hazardous Facilities", in: Charles Vlek and George Cvetkovitch (eds), Social Decision Methodology for Technological Projects, Kluwer Academic Publishers, 1989, p 173-194.
- ³² Donald W. Hine, Craig Summers, Mark Prystupa and Antoinette McKenzie-Richer, "Public Opposition to a Proposed Nuclear Waste Repository in Canada: An Investigation of Cultural and Economic Effects", in: Risk Analysis, Vol. 17, No. 3, 1997, p 293-302.
- ³³ Committee on Risk Perception and Communication, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, Commission on Physical Sciences, Mathematics and Resources, National Research Council, "Improving Risk Communication", National Academy Press, Washington, D.C., 1989.
- ³⁴ K.S. Shrader-Frechette, "Burying Uncertainty. Risk and the Case Against Geological Disposal of Nuclear Waste", University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Londen, 1993, p 199-207.
- ³⁵ <https://wires.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/wcc.749>, 16 november 2021.
- ³⁶ <https://www.solar365.nl/nieuws/draagvlak-voor-grote-pv-projecten-communicatie-transparantie-en-betrekken-zijn-essentieel-65A6B1B2.html>, 21 februari 2023.
- ³⁷ Micael Pollak, "Public Participation", in: H. Otway and M. Peltu, Regulating Industrial Risks, London: Butterworths, 1985, p 76-93.
- ³⁸ Philip J. Richardson, "The Management and Disposal of High Level Waste; Lessons from International Experience for Future UK Policy", in: F. Barker (ed), Management of Radioactive Waste. Issues for Local Authorities. Proceedings of the UK Nuclear Free Local Authorities Annual Conference 1997 held in Town House, Kirkcaldy, Fife, on 23 October 1997, Uitgever Thomas Telford, Londen, 1998, p 81-94.

³⁹ PJ Richardson, "Public Involvement in the Siting of Contentious Facilities; Lessons from the radioactive waste repository siting programmes in Canada and the United States, with special reference to the Swedish Repository Siting Process, p 16-18.

⁴⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/woo-besluiten/2023/02/16/besluit-op-woo-verzoek-nucleair-nederland>, 16 februari 2023.

⁴¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/03/30/beantwoording-vragen-inzake-de-nadere-uitwerking-van-de-afspraken-uit-het-coalitieakkoord-op-het-gebied-van-kernenergie>, 30 maart 2023.

⁴² <https://www.borsele.nl/borsele-start-met-digitale-nieuwsbrief-over-ontwikkelingen-grootschalige-energietransitie>, 20 maart 2023.

⁴³ <https://www.zeelandnet.nl/nieuws/borsele-zoekt-100-inwoners-om-voorwaarden-energietransitie-te-bepalen>, 4 april 2023.

<https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/15486112/honderd-burgers-uit-borsele-praten-mee-over-de-meterkast-van-nederland>, 5 april 2023.

⁴⁴ <https://borsele.raadsinformatie.nl/vergadering/1034669/Besluitvormende%20raadsvergadering%2013-04-2023>, 13 april 2023.

